

Til erstatning for Pontoppidan

Et blikk på noen opplysningskatekismer i Danmark og Norge

Professor, dr.theol. Hallgeir Elstad

Abstract: This article offers an analysis of some catechisms produced in the time of Enlightenment, shortly before and after 1800 in Denmark and Norway. These religion books were intended to replace Pontoppidan's 'explanation' of Luther's Minor Catechism, which had been the reader for confirmands and also in elementary school since the 1730s. Pontoppidan's book clearly had a pietistic colour, and for both theological and pedagogical reasons the clergy influenced by the Enlightenment wanted new books. In Denmark Pontoppidan was replaced by Balle's *Lærebog i den Evangelisk-christelige religion* in 1794. In Norway Pontoppidan still dominated most of the nineteenth century although alternative readers could be used in some local congregations. The following analysis shows that discipline and common duties were sharply underlined in the catechisms of the Enlightenment.

Key words: Catechism – Balle – Bastholm – Confirmation – Enlightenment – Luther – Pontoppidan – Religious education.

Erik Pontoppidans katekismeforklaring hører med til de bøker som har hatt stor innflytelse både i Danmark og Norge.¹ Aller mest i Norge, hvor den fikk en enestående stilling i konfirmasjons- og skoleundervisningen gjennom 150 år. Boken kom til å prege folks oppfatning av kristendommen i generasjoner. Den norske legmannspredikanten Hans Nielsen Hauge og haugianerne gav Pontoppidans lærebok en særlig status idet de betraktet den som et kirkelig bekjennesskrift.² Boken var i alle henseender typisk for sin tid, og gjenspeilte datidens politiske, sosiale og religiøse forhold. Det religiø-

1. Bokens fulle tittel lød: *Sandhed til Gudfrygtighed udi en eenfoldig og efter Muelighed kort, dog tilstrækkelig Forklaring over sal. Doct. Morten Luthers liden Catechismo, indeholdende alt det, som den, der vil blive salig, har Behov at vide og gjøre.*
2. Einar Molland, *Norges kirkehistorie i det 19. århundre*, bd. 1 (Oslo: Gyldendal 1979), 134.

se eller teologiske innholdet var tydelig farget av pietismens understrekning av omvendelse til en levende tro hos den enkelte kristne.

Men nettopp det tidstypiske ved boken gjorde at det relativt tidlig reiste seg kritiske røster mot den. Allerede Peder Saxtorphs "Udtog" fra 1771 sier noe om behovet for en endring av forklaringen.³ Saxtorphs utgave imøtekom i første rekke et krav om reduksjon av antall spørsmål og svar, "til de Eenfoldiges Nytt" som det står på tittelbladet.⁴ Men kritikken stilnet ikke med dette. Snart rettet den seg med styrke mot både det pedagogiske og teologiske innholdet. Særlig blant opplysningstidens prester befant det seg mange kritikere. Flere av dem gjorde forsøk på å forbedre Pontoppidan eller rett og slett skrive helt nye bøker til erstatning for den.

I denne artikkelen er hensikten å gi en analyse av noen "opplysningskatekismers" innholdsmessige og teologiske særpreg. Fra Danmark vil vi ta for oss religionsbøker av Christian Bastholm og Nicolai Edinger Balle. Deres felles *Lærebog i den Evangelisk-christelige religion* erstattet Pontoppidan i Danmark.⁵ I Norge var det imidlertid ingen av opplysningens religionsbøker som ble en varig erstatning for Pontoppidan. Noen fikk imidlertid en viss utbredelse, og dermed har Pontoppidan heller ikke i Norge vært totalt dominerende slik man ofte later til å tro. Sørlandspresten Søren Georg Abel var tidlig ute med sin *Religions-Spørmaal* i 1806. Deretter fulgte flere lærebøker av C. M. Leganger (1810), L. Oftedahl (1814), S. Kildal (1818), J. A. Wille (1826), C. Kampstrup (1829). I 1836 utgav Nicolai Wergeland *Lærebog i den evangelisk-luthersk christelige Religion*.⁶ Av disse vil vi ta for oss Abels og Wergelands katekismeforklaringer, fordi de ser ut til å ha vært mest benyttet.⁷ I tillegg til religionsbøker skrev flere opplysningsteologer lesebøker til bruk i skolen, men disse faller utenfor undersøkelsen i det følgende.⁸

3. Saxtorphs bok hadde tittelen: *Sandhed til Gudfrygtighed. Udtog af Doc. Erich Pontoppidans Forklaring til de Eenfoldiges nytte uddraget*. "Udtoget" ble utgitt i en rekke opplag, men i Norge foretrakk man helst den uforkortede utgaven.
4. Se Trygve Dokk, *Religiøs etisk uppseding. Frå Pontoppidans tid til våre dagar* (Oslo: Olaf Nordlis Forlag 1929), 104-105.
5. Nicolai Edinger Balle, *Lærebog i den Evangelisk-christelige religion, indrettet til brug i de danske skoler* (Kiøbenhavn: Schultz 1792).
6. Dokk 1929, 115-116.
7. *Ibid.*, 114.
8. For en oversikt over opplysningslesebøker i Danmark-Norge, se Sonja Hagemann, *Barnelitteratur i Norge inntil 1850* (Oslo: Aschehoug 1965), 56-83; Sverre Sletvold, *Norske lesebøker 1777-1969* (Trondheim: Universitetsforlaget 1977), 18-52.

Sandhed til Gudfrygtighed

Bakgrunnen for Pontoppidans katekismeforklaring var innføringen av obligatorisk konfirmasjon i Danmark og Norge i 1736. Daværende hoffprest i København og senere biskop i Bergen, Erik Pontoppidan (1698-1764), fikk i oppdrag å utarbeide en felles lærebok til bruk i konfirmasjons- og skoleundervisningen. Han var en toneangivende representant for tidens pietisme. Allerede sommeren 1737 forelå hans manuskript til forklaringen, og høsten samme år ble det godkjent av de kirkelige myndigheter. En forordning av 22. august 1738 gav den formelle autoriseringen av katekismeforklaringen til bruk i allmueskolen, latinskolen og kirkens konfirmasjonsundervisning.⁹

Bokens lange og omstendelige tittel ble for enkelthets skyld forkortet til *Sandhed til Gudfrygtighed* eller rett og slett bare "Forklaringen". Den var en forklaring til Luthers lille katekisme, bygd opp i fem deler (parter) tilsvarende Luthers bok: om loven, om troen, om bønner, om dåpen og om altersakramentene. Bokens fremstillingsform var spørsmål og svar, 759 i alt.¹⁰

Tittelordene "Sandhed til Gudfrygtighed" inneholder pietismens program: ortodoksi skal lede til ortopraksi. Den rette lære skal føre mennesker til et gudfryktig liv og dermed til Gud.¹¹ Den katekismetype som vi finner i pietismen, er mulig å karakterisere som en moderne psykologisk eller antroposentrisk preget katekisme. Den betoner den menneskelige lykke og salighet.¹² Men for Pontoppidan er alltid den himmelske salighet og den vei som fører til denne det endelige mål for menneskelivet. Første spørsmål hos Pontoppidan lyder slik: "Kiere Barn, vil du ikke gierne være lykkelig på Jorden og salig i Himmelen?" Svar: "Jo, kunde jeg ikkun blive det." Forklaringens andre spørsmål følger så opp det første: "Vil du da vel gaee den Vey, som fører dig til dette Maal?" Svar: "Ja, dersom jeg kan finde den."¹³

Selve grunnkjemaet i Pontoppidans bok er et av kjernepunktene i pietismens kristendomsforståelse, saliggjørelsens orden, *ordo salutis*. Utenom denne finnes ingen vei til salighet og evig liv. Saliggjørelsens orden består av seks "stadier": kallet, opplysningen, gjenfødselen,

9. Michael Neiiendam, *Erik Pontoppidan. Studier og bidrag til pietismens historie*, bd II: 1735-1764 (København: Gad 1933), 82.

10. Erik Pontoppidan, *Sandhed til Gudfrygtighed* (Kiøbenhavn: Det Kongelige Waysenhuses Bogtrykkerie 1737).

11. Neiiendam 1933, 82.

12. Eberhard Harbsmeier, "Katekismernes teologi – fra tradisjon til det moderne", *Kritisk forum for praktisk teologi* 86 (2001).

13. Pontoppidan 1737, spm. 1-2.

rettferdigjørelsen, fornyelsen og oppholdelsen.¹⁴ Disse forstås som stadier i en prosess over tid. Tanken er at enhver kristen skal gjennom hvert av disse stadiene i saliggjørelsens orden.

Pontoppidans forklaring har et tydelig disiplineringsaspekt. Her beskrives hva som er riktige og gale handlinger. Mennesket skal være trofast mot sitt kall, vise lydighet og respekt overfor de myndigheter som Gud har satt over det. Idealet er å leve et liv i selvfornektelse og nøkternhet og utholde det som måtte komme av prøvelser. Det livet man lever er etter Guds orden. Det gjelder også de store samfunnsforskjellene. Fordi de har sin basis i den orden Gud har satt, må de opprettholdes. Eiendomsretten må derfor ivaretas, og undersåttene plikter lydige å betale sin skatt og det som tilkommer øvrigheten.¹⁵

Balle og Bastholms kompromiss

Det var ikke mer enn et par generasjoner mellom Pontoppidans bok og de nye forsøk som Bastholm og Balle stod for mot slutten av århundret. 1790-årene i Danmark var preget av den såkalte kirkekampen, hvor en stadig mer radikalisert opplysningstenkning utfordret kirke og kristendom. Nicolai Edinger Balle (1744-1816) og Christian Bastholm (1740-1819) opptrådte begge som kirkens forsvarere i den opphetede striden. Begge prøvde å komme "Oplysningen" i møte. Balle ble imidlertid i samtiden oppfattet som en konservativ apologet. Som svar på den mest ytterliggående bibel- og kirkekritikken startet han et tidsskrift i 1798 med undertittelen "Bibelen forsvarer sig selv". Mens Balle stod for en moderat opplysningsteologi, kom Bastholm til å utvikle seg i mer radikal retning. Denne tok blant annet til orde for en forandring av kirkens liturgi som vakte stor debatt. Bastholm og Balle var begge mektige menn i kirken og de var tett bundet sammen med kanselliet og kongen. Bastholm var kongelig konfessionarius (hoffpredikant) siden 1782. Balle hadde vært professor i teologi fra 1772, og var fra 1783 Sjællands biskop.¹⁶

14. Ibid., spm. 476-515.

15. Dag Thorkildsen, "Fra tvang til velsignelse – et historisk blikk på konfirmasjonen", Foredrag på etterutdanningskurs ved Det teologiske fakultet (2001), 7-8.

16. Michael Neiiendam, *Christian Bastholm. Studier over oplysningens teologi og kirke* (København: Gad 1922); Bjørn Kornerup, "Oplysningstiden 1746-1799", *Den danske kirkes historie*, bd. V, red. Hal Koch og Bjørn Kornerup (København: Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag 1951), 392-396; Hal Koch, "Tiden 1800-1848", *Den danske kirkes historie*, bd. VI, red. Hal Koch og Bjørn Kornerup (København: Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag 1954), 11-26.

Kirkens vakte legfolk tok avstand fra opplysningsteologien. Alle forsøk på å komme tidsånden i møte ble sett på med sterk skepsis. Dette gav seg blant annet utslag i en markant motstand mot alle alternativer til Pontoppidan blant vekkelsens folk. Men ikke bare kirken var splittet i denne tiden. Det danske samfunnet var sterkt klasse-delt. En liten godseierklasse satt med makten og prøvde å dominere bøndene. Politisk og sosialt var siste del av 1700-tallet preget av brytninger. Kongens livlege J. F. Struensee (1737-1772) hadde kommet seg til maktposisjon ved slottet, og fikk i løpet av sin korte og hektiske regjeringstid gjennomført mange til dels radikale reformer. Struensees fall i 1772 innevarslet en reaksjon. Den reelle makthaver ble nå Ove Høeg-Guldberg (1731-1808), før kronprins Fredrik (1768-1839) overtok tømmene ved et kupp i 1784. Det ble nå viktig å kvitte seg med de mest utfordrene reformene fra Struensee-perioden. Man tok også varsel fra den blodige franske revolusjon fra 1789.

Samtidig gjennomgikk det danske jordbruksamfunnet en grunnleggende omstrukturering i denne perioden. Etter en jordbrukskrise i 1730-årene var stavnsbåndet blitt innført. Bøndenes ufrihet gav opphav til brytninger ut over i århundret. Den store "Landbokkommission" lykkes gradvis i å gjøre slutt på stavnsbåndet. Det var kronprinsen og hans ministre som ovenfra, i opplysningens ånd, gav de danske bønder den friheten som borgerne i den franske revolusjon måtte betale med mange ofre.¹⁷

Balle og Bastholm kom begge med i "den store Skolekommission" nedsatt i 1789. Bakgrunnen for kommisjonen var opplysningens pedagogiske tanker, men også erkjennelsen av at gjennomføringen av jordbruksreformene gjorde det nødvendig med skolering av allmu-en.¹⁸ I fellesskap fikk de to teologene oppdraget med å utarbeide en ny lærebok i religion. Et utkast ble bearbeidet av Balle og forelagt kommisjonen, senere også Det teologiske fakultet. Resultatet forelå i 1791: *Lærebog i den Evangelisk-christelige religion, indrettet til brug i de danske skoler*. Bastholm ser ikke ut til å ha vært direkte involvert i slutføringen av boken. Den omtales da gjerne bare som "Balles Lærebog". Boken ble i 1794 vedtatt innført i alle skoler i Danmark, og var i offisiell bruk frem til 1856.¹⁹ Den ble også utgitt i flere utgaver til bruk i norsk skole, noe som viser at den også har hatt anvendelse her.²⁰ Skolekommisjonens arbeid førte for øvrig frem til den danske

17. Ole Feldbæk, *Nærhed og adskillelse 1720-1814*. Danmark-Norge 1380-1814, bd. IV (Oslo: Universitetsforlaget 1998), 232.

18. *Ibid.*, 253.

19. Kornerup 1951, 437-438.

20. Vi har registrert norske utgaver fra 1820, 1830, 1836, 1838, 1839.

folkeskolelov av 1814, underskrevet bare få måneder etter atskillelsen mellom Danmark og Norge.

Balles og Bastholms engasjement for utarbeidelsen av en katekismeforklaring til avløsning for Pontoppidan må sees både i kirkelig og politisk kontekst. Det er således rimelig å tolke den nye katekismeforklaringen som et forsøk på kompromiss mellom grupperingene i kirken så vel som i samfunnet. Pontoppidans forklaring ble oppfattet som foreldet i den foreliggende situasjonen.

Men allerede før den store skolekommissjonen ble nedsatt, hadde Balle og Bastholm hver for seg arbeidet med å skape et alternativ til Pontoppidan. Først ute var Bastholm. I 1785 publiserte han en religionsbok som grunnleggende atskilte seg fra Pontoppidans. Metoden med spørsmål og svar er forlatt, og forfatteren avviker fra strukturen i Luthers lille katekisme. Bokens oppbygning er tematisk med seks kapitler som tar for seg Gud, Guds gjerninger, mennesket, Kristus, vilkårene for å ha nytte av Kristi komme og det tilkommende liv. Deretter kommer et "Anhang" om sakramentene, deretter "Bibelske Sentenser om Levnets Pligterne", en liste med forklaringer av "Dyder, Laster, og andre i Lærebogen forekommende Ord" og til slutt trosartiklene, de ti bud og Fadervår. Totalt utgjør fremstillingen 48 sider.²¹

Opplysningspreget i Bastholms bok er tydelig. I innledningskapitlet, som omhandler Gud og hans egenskaper, leverer forfatteren fornuftsargumenter for troen på Gud. Alt det vi mennesker ser rundt oss, alt det skapte, kan ikke ha blitt til av seg selv, argumenterer Bastholm, men er "frembragte af en Anden, som er høiere og ypperligere end alle disse Ting, og ham kalde vi Gud."²² Mennesket kjennetegnes først og fremst ved sin fornuft. I tillegg til et sanselig legeme har det "en fornuftig og udødelig Siel", utstyrt med forstand og fri vilje.²³ Denne fornuftige sjel gjør mennesket opphøyet over dyrene. Videre er ikke Gud opprinnelsen til synden. De første mennesker syndet ved at de lot seg forføre, og det gjelder også for nåtidens mennesker å motstå verdens forførelser og sitt eget hjertes fristelser så "vi ikke ogsaa tabe vor Guds Naade, og blive ulykksalige".²⁴ Dermed oppfattes ikke synden – i klar motsetning til Pontoppidan – som noen grunnskade ved mennesket.

Opplysningens katekismeforklaringer blir av forskningen – i likhet med pietismens – plassert inn under den moderne psykologisk eller

21. Her er benyttet fjerde utgave, fra 1810. Førsteutgaven fra 1785 er noe lengre, 67 sider.

22. Christian Bastholm, *Religions-Bog for Ungdommen*. 4. oplag (Kjøbenhavn: Gyldendal 1810), 5.

23. *Ibid.*, 14.

24. *Ibid.*, 15.

antroposentrisk orienterte katekismetypen.²⁵ Den antroposentriske orienteringen kommer i første rekke til syne i pliktlæren og dens betoning av menneskets “Lyksalighed”. Læren om pliktene utfoldes hos Bastholm under kapitlene om vilkårene for å ha nytte av Jesu komme – hvilket med all tydelighet understreker etikkens sentrale posisjon.

Lykksaligheten fremstilles som menneskelivets mål, og er både timelig og evig. Det gjelder for mennesket å ha kjærlighet til det sanne og gode. Vi må alltid arbeide for å oppvekke og vedlikeholde kjærligheten. Selvkontroll og disiplinering fremstår som ideal og betingelse for menneskets lykksalighet. “Til vor evige Lyksalighed udfordres”, sier Bastholm, “at vi have Herredømmet over vore Sindsbevægelser, vore Sandser og deres Drifter; vi maae altsaa bestandig stride med os selv for at opnaae dette Herredømme”.²⁶ Å utføre pliktene, de gode handlingene, er en forutsetning for oppnåelsen av lykksaligheten. Hos Bastholm forutsettes pliktlæren å ha en disiplinerende funksjon med tanke på å oppdra gode borgere for samfunnet.

Det er troen på Kristus som bevirker utførelsen av pliktene. Nærmere bestemt danner Kristi “Lærdomme” basis for pliktlæren. Bare ved å leve etter Kristi lære kan man ha noen nytte av den. Således er Kristus primært fremstilt som læreren, hvis lære forankres i en nytte-tenkning karakteristisk for opplysningen. Skulle mennesket ha noen nytte av Kristi forsonende død, sier Bastholm, må det for det første elske ham som dets forsoner og dernest av kjærlighet til ham oppfylle pliktene som han har foreskrevet menneskene. En virksom tro handler dermed om etikk, at vi oppfyller våre plikter som Kristus pålegger oss:

Den Troe, som skal frelse os, maae altsaa være virksom, saa at vi deals arbeide paa at forbedre vort Hierte, deals bestræbe os for at opfylde de udvortes Pligter, som Herren fordrer af os.²⁷

Året etter Bastholms bok publiserte Balle *Doctor Morten Luthers Lille Catechismus paa nye udgiven og forsynet med Anmerkninger*.²⁸ I forordet gjør forfatteren det klart at boken er skrevet for skoleholdere til å forklare innholdet av Luthers katekisme for skoleungdommen, “paa en tydelig Maade, til Overbevisning og Opbyggelse”. Samtidig er den ment brukt av skolebarna til leseøvelser og av voksne til oppbyggelse. Men boken har også et videre sikte. Hensikten er å tjene som et

25. Harbsmeier 2001.

26. Bastholm 1810, 24.

27. Ibid., 21.

28. Første utgave kom i april 1786, andre utgave allerede i oktober samme år. Boken består av 279 små sider.

grunnlag for en ny lærebok, “hvori Sandhedene foredrages efter deres indvortes Forbindelse”.²⁹ Med andre ord ønsker også Balle å gå bort fra spørsmål og svar til fordel for en tematisk fremstilling. Han reflekterer også over pedagogisk metode. Skoleholderne bør hjelpe elevene med å tilegne seg stoffet “med Sagtmodighed, i en opmuntrende Tone, og vogte sig for at dadle dem med Bitterhed”. Dette vil gjøre at elevenes forstand oppvekkes til refleksjon over lærestoffet og forebygge “et blot Mekanisk Ramserie”, sier Balle, som dermed retter brodden mot alt puggeriet i skolestuene under det pontoppidanske regimet.³⁰

Innholdsmessig preges Balles katekisme av teologisk tradisjonalisme. Den følger Luthers inndeling i fem parter. Deretter kommer hustavlene, regler og forskrifter om de plikter som pålegger hvert menneske ut fra sin stand, og til slutt “Sententserne”, som i tillegg til skriftens ord inneholder forklaringer over “de Lærdomme i den christelige Religion, som angaaer vor Troe og Levnet”, altså dogmatikk og etikk.

Bastholm og Balles lærebøker peker hver for seg frem mot den felles læreboken, i regi av den store skolekommisjonen, som altså skulle avløse Pontoppidan i danske skolestuer. *Lærebog i den Evangelisk-christelige religion, indrettet til brug i de danske skoler*, kjent som “Balles Lærebog”, er i stor grad preget av Balles moderate form. Bastholms religionsbok fra 1785 har imidlertid vært en viktig inspirasjon. Som hos Bastholm er fremstillingen i den felles boken tematisk, ikke spørsmål og svar, og strukturen følger heller ikke Luthers lille katekisme. “Balles Lærebog” består av åtte kapitler: 1) “Om Gud og hans Egenskaber”, 2) “Om Guds Gjerninger”, 3) Om Menneskets Fordærvelse ved Synden, 4) “Om Menneskets Opreisning ved Jesus Christus, Guds Søn, af sin Fordærvelse (om Jesu Christo vor Frelser)”, 5) “Deelagtiggjørelse i den af Christo forhvervede Naade og Salighed (Omvendelse og Troe)”, 6) “Om Troens Frugter i et hellig Levnet (Om Pligterne)”, 7) “Om Hielpemidlerne til Troens Bestyrkelse og Gudsfrygtens Fremvekt (Om Naademidlerne)”, 8) “Om Menneskets sidste Tilstand”. I tillegg følger et “Kort Indbegreb af den evangelisk-christelige Religions Hovedlærdomme”. Til sammen utgjør boken 120 små sider, i omfang langt mindre enn Pontoppidans bok.

“Balles Lærebog” fremstår som et kompromiss mellom kristen ortodoksi og opplysningsteologi. Den bibelske forankringen er gjennomgående. De tematiske hovedpunktene utdypes gjennom referan-

29. Nicolai Edinger Balle, *Doctor Morten Luthers Lille Catechismus paa nye udgivet og forsynet med Anmærkninger til Veiledelse for Skoleholdere i Deres Underviisning*. 2. oplag (Kjøbenhavn: Thiele 1786), 4.

30. *Ibid.*, 3.

ser til aktuelle bibelsteder. Fra den tradisjonelle dogmatikken videreføres læren om arvesyndnen. På grunn av syndefallet er foreldrene ute av stand til å forplante uskyldigheten videre til sine barn. Fordi de selv var blitt fordervet kunne heller ikke deres barn bli annerledes.³¹ Videre fastholdes "ortodokse" lærepunkter som jomfrufødselen, Jesu to naturer, den objektive forsoningslæren og den dobbelte utgang.³²

Når det gjelder påvirkningen fra opplysningen, nevnes for det første anvendelsen av fornuftsargumenter for Guds eksistens, slik vi har sett var tilfelle også i Bastholms bok. Enhver som bruker sin fornuft vil erkjenne at verden ikke kan ha blitt til av seg selv, sier Balle. Alt som er til, har en årsak, Gud. Heller kan ikke verden være til fra evighet av, fordi man ser at alle ting er forgjengelige og har en begynnelse og ende.³³ Boken beskriver også naturforhold, innbefattet stjerner og planeter. For eksempel heter det at "Maanen er en Klode, ligesom Jorden, og faaer paa samme Maade, som denne, sit Lys fra Solen".³⁴ Videre begrunnes menneskets særstilling i skaperverket ut fra den menneskelige fornuft. Selv om Gud viser omsorg for alle sine skapninger, gjelder dette i særdeleshet menneskene med fornuften og rett bruk av den er skikket til å nyte langt større "Lyksalighed" enn dyrene.³⁵

Som i Bastholms bok er pliktetikken gjenstand for en omfattende behandling (til sammen 38 sider). Pliktene gjelder overfor Gud, en selv og sin neste og omfatter det åndelige så vel som det timelige. "Hvad som helst Gud har befalet os at iagttage, er vor Pligt", sier Balle. Pliktene er i første rekke utledet fra de ti bud.³⁶ Og det er ved å oppfylle pliktene at mennesket drar omsorg for sin lykksalighet, menneskets mål. Avgjørende for utviklingen mot dette mål er, sier Balle, at den menneskelige forstand "kan vorde mere og mere oplyst ved nyttig Kundskab".³⁷

Troen på at opplysning fører til at mennesker gjør det gode, er karakteristisk for opplysningen. Dette knyttes til tanken om menneskets forbedring, som også hører med til frelseslæren. En sann omvendelse krever at mennesket oppriktig må erkjenne sine forseelser og be Gud om tilgivelse, samtidig som man må gå inn for å realisere målet om å "forbedre os herefter mere og mere".³⁸ Også hos Balle utgjør

31. Balle 1792, 29.

32. Ibid., 37-38, 44, 114-115.

33. Ibid., 6.

34. Ibid., 5.

35. Ibid., 22.

36. Ibid., 57.

37. Ibid., 69.

38. Ibid., 50.

dermed etikken det helt sentrale grunnlaget for religionen. Forskjellen til pietismens lære om ordo salutis, slik denne fremkommer i Pontoppidans forklaring, er tydelig nok. Hos Pontoppidan forutsetter omvendelsen et totalt brudd med verden, mens Balle, i tråd med opplysningstenkningen, anlegger et utviklingsperspektiv.

Pliktetikken inneholder imidlertid ikke bare anvisninger om hvordan man bør handle. Den inneholder også en dydsetikk som sier noe om ønskede egenskaper hos menneskene. Her fremheves dyder som "Gudfrygtighet", rettskaffenhet, flid, ydmykhet, tålmodighet, "Arbeidsomhed", sparsommelighet, mens det advares mot "Vindesyge", "Gjerrighed", "Hofmod", "Overdaadighed", "Overmod", "Løsegatighed".³⁹ Formålet er disiplinering. De unge skal oppdras, ikke bare til gode kristne, men også til gangs borgere gjennom et sett av plikter og dyder – og samtidig advares mot uønskede laster.

I tillegg til de alminnelige pliktene som enhver har å rette seg etter, finnes også særlige plikter og dyder knyttet til "den Stand og det Kald, i hvilket Gud har sat dem." Denne stenderlære utmyntes på forholdet mellom mann og hustru, foreldre og barn, øvrighet og undersåtter, lærere og tilhørere. I forholdet til øvrigheten heter det:

Undersaatterne maa være Øvrigheden og dens Anordninger lydige for Guds Skyld, samt uden Svig erlægge deres Afgivter, som udfordres til Landers almindelige Bedste og Forsvar, og vise Ærbødighed, Føielighed og Troskab mod Øvrigheden, og bede for den.⁴⁰

Lærebokens betoning av disiplin og plikt var naturligvis i tråd med hva statsmakten ønsket. Religionsundervisning og katekisme skulle innprente borgerne til lydighet og troskap mot samfunnsorden og myndigheter. Ikke minst ble dette viktig etter inntrykket fra den franske revolusjon. Det gjaldt å forhindre "franske tilstander" i Danmark. Ytterliggående kritiske elementer måtte ikke få fotfeste i allmuen. Den nye læreboken, med sin disiplineringsstrategi, var her et middel.

Som et kompromiss var det på den annen side ikke annet å vente enn at "Balles Lærebog" ble gjenstand for kritikk fra ulikt hold. Verken de konservative eller liberale var fornøyd. Vekkelsesbevegelsen ville holde på Pontoppidans forklaring, mens opplysningens tilhengere gikk til angrep på hva de betraktet som bokens konservative lærestandpunkter. Bakgrunnen for opposisjonen fra liberalt hold hadde nok dels sammenheng med oppfatningen av Balle som konservativ

39. Ibid., 72-75.

40. Ibid., 91.

apologet i 1790-årenes kirkekamp. Til tross for kritikken fikk boken raskt stor utbredelse, og rådet altså grunnen til midt på 1800-tallet i Danmark.⁴¹

Søren Georg Abel

Fra de danske religionsbøkene beveger vi oss til Norge. Her var Søren Georg Abel (1772-1820) en av de første som publiserte et alternativ til Pontoppidan. Som 20-åring i 1792 hadde han avlagt teologisk embetseksamen ved Københavns universitet. Hans prestevirksomhet var karakterisert av en tydelig opplysningsprofil, bl. a. stiftet han lese-selskap som skulle bidra til medlemmenes opplysning og veiledning.⁴² Abel var sogneprest i Gjerstad i Christianssand stift da han i 1806 utgav *Religions-Spørgsmaal for Ungdommen*. Boken kom i flere opplag,⁴³ og var benyttet til konfirmasjonsforberedelse i distriktene rundt Christiania. Ut fra hvilken katekismeforklaring de brukte, ble konfirmanterne inndelt i pontoppidanister, abelitter og lesere av andre katekismeforklaringer.⁴⁴

Sokneprest Abel var for øvrig far til matematikkgeniet Niels Henrik Abel, som leste farens bok da han ble konfirmert i Vor Frelses kirke i Christiania i 1817. På dette tidspunktet raste det en strid om Abels religionsbok. Den ene av de to teologiske professorene ved Universitetet i Christiania, Stener Stenersen, gikk i flere avisartikler til angrep på katekismeforklaringen, som han mente inneholdt flere alvorlige feil og ikke var rettroende nok. Konklusjonen var at Abel måtte ta ansvaret for at minst 10 000 sjeler – som Stenersen ut fra opplagstallene anslo var antallet på dem som hadde lest boken – nå befant seg på den sikre vei mot fortapelsen. Abel svarte blant annet med å karakterisere professoren som gal.⁴⁵

I forordet gjør Abel det klart at han i første rekke har tenkt på sine sognebarn når han skrev. Årsaken til at boken er blitt publisert, sier Abel, er at “mange blandt Eder have ønsket det”. Han viser videre til at han har hatt samtaler med bygdefolk om manglene ved Pontoppidans bok, og konstaterer at “Pontoppidans Forklaring hverken i Henseende til Orden eller fremstilling er passende Undervisnings-Bog for Ungdommen.” Abel beholder fremstillingsformen med

41. Kornerup 1951, 438.

42. Arild Stubhaug, *Et foranskutt lyn. Niels Henrik Abel og hans tid* (Oslo: Aschehoug 2000), 84-85.

43. Her er benyttet sjette opplag, avtrykk etter tredje utgave, fra 1816.

44. Stubhaug 2000, 158.

45. *Ibid.*, 158-172.

spørsmål og svar, men forholder seg allikevel relativt fritt til forklaringstradisjonen. I omfang er også Abels bok mye mindre enn Pontoppidan: 336 spørsmål og svar på til sammen 50 sider. En av innvendingene mot Pontoppidans forklaring var nettopp at den var for omfattende.⁴⁶

Opplysningsprofilen er ikke vanskelig å få øye på hos Abel. Mens Pontoppidan innleder sin bok med å fremheve Bibelen som kilde for åpenbaringen, har Abel en egen innledning om hva kunnskap er.⁴⁷ Mennesket kommer til tro på Gud ved "Fornuftsslutninger og Troe", og dermed sidestilles fornuften og troen. Imidlertid finner også Abel plass for Bibelens spesielle åpenbaring. Som Guds åpenbarte ord bringer Bibelen all den kunnskap "som udkræves til vor Lyksalighed".⁴⁸

Opplysningsens interesse for verdensrommet og himmellegemene kommer til uttrykk også i Abels bok. De mange legemer som svever over oss: sol, måne og stjerner er ikke så små som de synes for oss på grunn av den lange avstanden, konstaterer Abel: "De ere Kloder, nogle mindre, de fleste større end vor Jord, og formodentlig har enhver sine mange Slags Skabninger".⁴⁹

Som hos Balle og Bastholm er det hos Abel et sterkt fokus på plikt-læren. Pliktene behandles under utlegningen av de ti bud, og boken munner også ut i et anhang om forskjellige plikter som angår det enkelte menneske: "Selskabeligheds-Pligter", "Godtgjørenheds-Pligter", "Pligter imod Fædrelandet", "Pligter imod andre Nationer", "Pligter imod Dyrene".⁵⁰

Velferd og lyksalighet, menneskelivets mål, er mulig å oppnå gjennom nyttige kunnskaper, i første rekke religionskunnskap, men også kunnskaper som er nødvendig for menneskets jordiske kall, f. eks. "Børneopdragelsen og Agerbruget, Regning, Skrivning og flere".⁵¹ Pliktlæren hos Abel har således en affinitet til det praktiske og nyttige. Også hos Abel understrekes bestemte dyder, for eksempel flid, "Arbeidssomhed" og sparsommelighet, mens det advares mot "Ødselhed" og "Gjerrighed".⁵²

46. Saxtorphs "Udtog" hadde forkortet Pontoppidans forklaring til 602 spørsmål på 112 sider. Men selv dette mente mange var en altfor omfattende lærebok.

47. Søren Georg Abel, *Religions-Spørgsmaale for Ungdommen*. 6. oplag (Christiania: Wulfsberg 1816), spm. 1-3.

48. *Ibid.*, spm. 23-25.

49. *Ibid.*, spm. 9.

50. *Ibid.*, spm. 52-54.

51. *Ibid.*, spm. 72.

52. *Ibid.*, spm. 78-79.

Den enkelte har imidlertid ikke bare plikter overfor seg selv, men også overfor sin neste. På spørsmålet om hvem som er min neste, svarer Abel: “Alle Mennesker, af hva Troe, Folkeslag eller Farve de end ere. Gud er Alles Fader”.⁵³ Den største plikt som vi skylder vår neste er rettferdighet og redelighet. Både menneskesynet og synet på Gud preges av opplysningens tenkning om toleranse. Den enkeltes neste-kjærlighet må omfatte alle mennesker, akkurat som Guds kjærlighet gjelder alle.

Det finnes ingen tydelig uttrykt stenderlære hos Abel. Forskjellene i samfunnet blir ikke tydelig sagt å være i henhold til Guds orden. Det gis imidlertid, ut fra de 10. bud, anvisninger om hvordan barn skal forholde seg til sine foreldre, hvilke plikter tjenestefolk har overfor “Husfader” og “Husmoder” og hva som gjelder i forholdet ektefolk i mellom. Pliktene overfor “Fædrelandet” formuleres slik:

Vi bør meest elske vort Fædreland; thi der ere vi fødte og opdragne. Vore Pligter i denne Henseende ere: 1) at leve efter Lovene; 2) vise Regenten Lydighed; 3) villigen svare Afgifter, og 4) i Farens Time opofre Liv og Blod til Landets Forsvar. Enhver god Borgers Løsen være: at værne om sin Konge, sin Frihed og Fædreland.⁵⁴

Abel bruker ikke det tradisjonelle begrepet “øvrighet”, slik som for eksempel Balle. Hos Abel er det regenten, kongen, fedrelandet man skylder lydighet. Man kan ane en mer “patriotisk” holdning. Men også hos Abel i de første utgaver av boken er det den danske konge som man plikter å vise lydighet, og det er fremdeles tvillingrikets frihet som skal vernes.

Hva angår menneskesynet, skiller Abel seg grunnleggende fra Pontoppidans pietisme. “Er mennesket født med synd?” Abels svar lyder: “Nei, slikt lærer ikke Skriften, og det strider ganske imod Guds Godhed og Retfærdighet”.⁵⁵ Arvesynd er ifølge Abel at mennesket er født med evnen til å bli både godt og ondt, men at “Evnen til det Onde bliver gjerne sterkest”.⁵⁶ Arvesynden har dermed ikke samme alvorlige konsekvens for opplysningsmannen Abel som for pietisten Pontoppidan, som langt sterkere vektlegger den syndstilstanden mennesket befinner seg i som følge av arvesynden.

I samsvar med tradisjonell kirkelære benevnes Kristus som sann Gud og sant menneske. Abel avviser heller ikke Jesu underer. Jesus utførte gjerninger som krevde guddommelige egenskaper, og kom til

53. Ibid., spm. 82.

54. Ibid., spm. 54.

55. Ibid., spm. 161.

56. Ibid., spm. 159.

verden for å forløse menneskene. Abel lærer imidlertid ingen objektiv forsoning. Forløsningen innebærer å “oplyse, forbedre og berolige” menneskene, og dette gjorde Kristus ved “sin Lære, sit Exempel, sin Død”.⁵⁷ Kristus er således først og fremst læreren, forbildet som viser oss hvordan vi skal gå frem på “Dydens Vei”.⁵⁸ Handlingsaspektet, etikken, får dermed en fremtredende posisjon også innenfor frelseslæren. Dette peker i retning av at Abel tenker seg et samarbeid mellom Gud og mennesket i frelsen. Menneskets svakhet og utilstrekkelighet utelukker imidlertid fullkommenhet. Trøsten for mennesket ligger da i “Troen på Jesum, som er den Tillid til Gud, at han for Jesu Forsonings Skyld vil overbære med os, og ansee vorer svage, men oprigtige Bestræbelser, som om de vare fuldkomne”.⁵⁹ Med dette rettfærdiggjøres mennesket overfor Gud.

Sammenlignet med “Balles Lærebog” har nok Abel en mer liberal holdning i lærespørsmål. Vektleggingen av plikt- og dydsetikken er en klar fellesnevner mellom de danske forklaringene og Abel. Etikken er et bærende element også i Abels kristendomsforståelse. Betoningen av plikter og dyder vitner om bokens disiplinerte sikte.

Nicolai Wergeland

En annen forfatter av en katekismeforklaring i opposisjon til Pontoppidan, var Nicolai Wergeland (1780-1848). Han hadde avlagt teologisk embetseksamen med utmerkelse i 1805, var først adjunkt ved Christianssands katedralskole fra 1806, senere residerende kapellan og representerte byen på Eidsvoll-forsamlingen som forfattet Norges grunnlov i 1814. To år senere ble han utnevnt til sogneprest på Eidsvoll, hvor han virket til sin død. Wergeland var blant de opplysningsprestene som i høyeste grad gjorde seg bemerket i sin samtid, men for ettertiden er han nok mest kjent som dikteren Henrik Wergelands far.

Nicolai Wergeland opptrådte kritisk mot bruken av Pontoppidans forklaring i skole- og konfirmantundervisning. I skriftet *Fjorten Paragrapher Kirke- og Undervisningsvæsenet vedkommende* fra 1832 argumenterer han for å fjerne Pontoppidan, “denne Bog, der gjennem saa mange Slægter har standset Religionens Aand i dens Flugt, og hindret de ædlere Kræfters Udvikling i Folket.” Han viser til at i Danmark var Pontoppidan for lengst avløst av “Balles langtfortrinligere

57. Ibid., spm. 222-223.

58. Ibid., spm. 228.

59. Ibid., spm. 257.

Lærebog”, og at denne også hadde vært i bruk i Norge, men uten at Pontoppidans “gamle universale Eneherredømme” var blitt brutt.⁶⁰ Selv forsøkte Wergeland å bøte på situasjonen ved å utgi en *Lærebog i den Evangelisk-Lutherske Christelige Religion* (1836). Boken kom i to opplag, den rommet hele 1122 spørsmål og svar på 149 sider. Han utgav også en forkortet utgave på 91 sider som kom i tre opplag.⁶¹ Wergelands bok er skrevet i tilknytning til Luthers katekisme og Pontoppidans forklaring, og strukturelt følger den Luthers katekisme. Innledningen tar for seg Guds ord, deretter følger de fem parter (som hos Luther): Om loven og de ti bud, trosartiklene, bønnen, dåpens sakrament og nattverdets sakrament.⁶²

Hva angår teologisk innhold, må også Wergelands *Lærebog* karakteriseres som moderat opplysningspreget. Han holder langt på vei fast på den ortodokse forklaringsstradisjonen, selv om heller ikke han gjengir tekstene til trosartiklene ordrett. Sentrale punkter i luthersk lære formidles, uten omfattende omskrivninger. Allikevel er det ikke tvil om forankringen i opplysningstenkningen. Menneskets samvittighet defineres som naturens lov, “en naturlig medfødt Følelse om Guds Villie.”⁶³ Men samtidig er mennesket ute av stand til å holde Guds lov fullkomment. Det skyldes den syndige natur som mennesket “have arvet fra vore første Forældre”.⁶⁴ Wergeland fastholder således arvesynden, i motsetning til for eksempel Abel.

Synd er ifølge Wergeland det som strider mot Guds lov og vilje og mot kjærligheten til Gud, oss selv og vår neste, og omfatter tanker og ord så vel som gjerninger. Fordi Gud er hellig og rettferdig, straffer han synderen. Syndstraffene er dels timelige, dels evige. De evige syndstraffene, sier Wergeland, er “De Ondes Qual i Helvete.” Men han avstår fra noen konkretisering av hva disse innebærer: “Gud bevare os fra nogensinde at vide, hvori de bestaae”.⁶⁵ Videre fastholder Wergeland en tradisjonell treenighetslære. Det er tre personer i det guddommelige vesen: Faderen, Sønnen og Den Hellige Ånd. Disse tre er ett, og disse står i et bestemt innbyrdes forhold: “Faderen som

60. Nicolai Wergeland, *Fjorten Paragrapher Kirke- og Underviisnings-Væsenet vedkommende* (Christiania: J. Krohn 1832), 19-20.

61. Nicolai Wergeland, *Kortfattet Lærebog i Den Evangelisk-Luthersk Christelige Religion efter Luthers Katechismus og Pontoppidans Forklaring* (Christiania: N. Wergeland 1836).

62. I det følgende benyttes den uforkortede utgaven fra 1836.

63. Nicolai Wergeland, *Lærebog i den Evangelisk-Luthersk Christelige Religion efter Luthers Katechismus og Pontoppidans Forklaring* (Christiania: N. Wergeland 1836), spm. 33.

64. *Ibid.*, spm. 41.

65. *Ibid.*, spm. 446.

er af ingen, føder Sønnen af Evighed; Sønnen fødes af Faderen, og den Hellig Aand udgaar af dem begge”.⁶⁶

Opplysningspreget kommer blant annet til uttrykk i forståelsen av Jesus og hans gjerning. Jesu lære og eksempel understrekes. I kraft av sitt eksempel, sin lære, men også sitt hellige levnet og sin lidelse og død frelser og forløser Jesus menneskene.⁶⁷ Samtidig fastholder Wergeland en objektiv forsoningslære. Ved sin lydighet og sitt hellige liv oppfylte Jesus loven stedfortredende for menneskene, og ved sin lidelse og død har han “udstaet Straffen i vort Sted”. På grunn av Jesu fullkomne oppfyllelse av loven tilgir Gud hele menneskeslekten. Guds rettferdighet tilfredsstilles således ved den enes lydighet.⁶⁸

Som hos de øvrige opplysningsteologer understrekes pliktlæren i Wergelands bok. Pliktene utfoldes, som hos Abel, i tilknytning til gjennomgangen av de ti bud. Lovens første tavle handler om pliktene overfor Gud, mens lovens andre tavle angår pliktene mot oss selv og vår neste. Her gjennomgås blant annet forholdet til fedrelandet og øvrigheten, hva det vil si å være en undersått og en overordnet, hvordan husfolk skal forholde seg til sine tjenestefolk og motsatt. Som i de øvrige opplysningskatekismene utfoldes og konkretiseres dette gjennom forskjellige dyder. Om hvordan en kristen skal omgås sin neste i dagliglivet, skriver Wergeland dette:

Han omgaaes sin Næste med Deeltagelse, Sagtmodighed, Fredsommelighed, Blidhed og Forsonlighed. Han trøster de Bedrøvede, opmuntrer de Nedslagne, udbreder Glæde og Fred omkring sig og bortfjerner alle de Krænkelser og Sorger, som ellers tære paa Livet og Sundheden.⁶⁹

Wergeland forfekter en streng seksual- og ekteskapsetikk. Ekteskapet karakteriseres som Guds forordning, og består i foreningen mellom en mann og en kvinne, “som har til hensig at avle Børn og opdrage dem, samt at befordre fælles Velferd”.⁷⁰ Særlig er det ifølge Wergeland drukkenskap som forstyrrer ekteskapets lykke:

Drukkenskap er en af de vedersdyggeligste Laster, raa og foragtelig i sig selv og fordærvelig i sine Følger, da den drager mange Synder og Ulykker efter sig. Derfor formaner Guds Ord saa eftertrykkelig og ofte imod den.⁷¹

66. Ibid., spm. 558.

67. Ibid., spm. 740.

68. Ibid., spm. 748-749.

69. Ibid., spm. 296.

70. Ibid., spm. 336.

71. Ibid., spm. 340-341.

Her ser man tydelig hvordan Wergeland er opptatt av disiplineringsaspektet. Drukkenskap var regnet som et av samtidens store sosiale problemer. Allmuen skulle oppdras til ansvarlige borgere, og i dette øyemed presiseres både dyder og laster.

Da Nicolai Wergeland skrev sin forklaring, var unionen med Danmark forlenget opphørt. Wergeland hadde som nevnt deltatt på grunnlovsforsamlingen på Eidsvoll våren 1814. Han hadde ankommet med et eget utkast til grunnlov, og i forhandlingene markerte han seg som en tydelig motstander av unionen med Danmark. I 1816 utkom han med det anonyme skriftet *Danmarks politiske Forbrydelser imod Kongeriget Norge*. Det nådde raskt ut at Wergeland hadde skrevet det, og han ble sterkt angrepet i pressen. Hos kong Karl Johan vant han imidlertid tillit, og ble foretrukket blant de mange søkerne som søkte Eidsvoll soknepresteembete da dette var ledig i 1816. Fedrelandet, skriver Wergeland i sin katekismeforklaring, oppfatter "Det Land og det Folk, jeg er af; mine Medborgere, som staae under samme Love og Regjering, som jeg".⁷² Vi møter her en mer moderne forståelse enn i de øvrige bøker vi har sett på. Tilhørighet til fedrelandet (land og folk) knyttes til medborgerskap, til lover og regjering (styresett). Likeledes heter det om hva man skylder sitt fedreland:

Jeg maa være mit Fædrenelands Statsforfatning og Love tro og lydlig, søge at fremme dets Vel, dets Fred og dets Ære, fremfor noget andet Folks, med Opoffrelse af egen Fordeel, ja endog med Livets Opoffrelse.⁷³

Tanken om at man må være forberedt på å ofre endog sitt eget liv for fedrelandet er en parallell til det som uttrykkes også i de andre opplysningskatekismene. Man skylder fedrelandet dette, sier Wergeland, fordi det er her man har fått liv og oppdragelse og finner sitt livsopphold, gleder, beskyttelse og "allehaande andre Fordele og Velgjerninger".⁷⁴

Katekismeforklaringenes disiplinerende funksjon

Som vi har sett i det foregående, er plikt- og dydsetikken et iøynefallende fellestrekk ved opplysningskatekismene. Pliktene og dydene inngår som en viktig del av formidlingen av kristendomskunnskap.

72. Ibid., spm. 238.

73. Ibid., spm. 239.

74. Ibid., spm. 240.

Men samtidig inngår disse i et videre perspektiv. Det er rimelig å betrakte understrekningen av plikt- og dydslæren i katekismeforklaringene på bakgrunn av teorier om allmenne europisk sivilisasjons- og disiplineringsprosesser hvor staten har etablert en sterkere kontroll med befolkningens liv. En teoretiker som for eksempel Michel Foucault legger vekt på hvordan disiplinering er et av de sentrale kjennetegnene ved fremveksten av det moderne samfunnet.⁷⁵

Statsmakten intervensjoner i befolkningens liv og søker å forme dem etter visse mønstre. Foucault beskriver hvordan det i løpet av 1600-tallet ble etablert forskjellige disiplinerende institusjoner: skolevesenet, hæren, fengselssystemet, sykehus, asyl. Også religion har en sentral rolle som en redskap for statens disiplinering. Foucault vektlegger religionens påvirkning særlig i forbindelse med statens regulering av seksualiteten.⁷⁶ Den strenge seksualetikken i de aktuelle katekismeforklaringene har åpenbart vært ment å ha en disiplinerende funksjon på "folkemoralen". I "Balles Lærebog" heter det for eksempel at vi "skal afholde os fra Horerie og al Løstgighed, baade indvortes i Tanker og udvortes i Gjerning", fordi dette fordrer kroppen og besmitter sjelen og gjør at man "taber al Lyst til Dyd og Gudfrygtighed".⁷⁷ Wergeland fastslår likeledes at brudd på det sjette bud består i "Ukydskhed i Tanker, Ord, Gebærder og Gjærninger, saavel i som udenfor Ægteskab".⁷⁸

Imidlertid var katekismeforklaringenes påvirkningskraft langt fra begrenset bare til seksualetikken. De har også spilt en viktig rolle i den allmenne disiplineringen av innbyggerne ved bruk i både kirke og skole. Plikt- og dydsetikken sier hvordan man kan bli en god borger for staten og hvilke dyder man da bør etterstrebe. "Vi maae stræbe at forøge vor Velstand, baade ved Flid i vort lovlige Kald og ved klog Sparsommelighed, saavel til Nytte for os selv, som for at kunne komme Andre til Hjælp i deres Trang", fremholder Balle.⁷⁹ Oppfordringen til flid og måtehold for sin egen velferd og for å kunne hjelpe andre, kan for øvrig sies å uttrykke slektskap med den holdning som Max Weber har kalt protestantismens "innerweltliche Askese".⁸⁰ Det har vært vanlig å knytte Webers teori eksplisitt til pietismens kallse-

75. Michel Foucault, *Det moderne fengsels historie*. Oversatt av Dag Østerberg (Oslo: Gyldendal 1977); Michel Foucault, *Seksualitetens historie*, bd. 1: *Viljen til viten*. Oversettelse, forord og etterord ved Espen Schaanning (Halden: EXIL 1995).

76. Foucault 1995, 147-176.

77. Balle 1792, 71-72.

78. Wergeland 1836, spm. 325.

79. Balle 1792, 72.

80. Max Weber, *Den protestantiske etikk og kapitalismens ånd* (Oslo: Pax 1995).

tikk, men veien er heller ikke lang til opplysningskatekismenes plikt- og dydsetikk.

Med hensyn til den disiplinierende funksjonen kan det synes som det ikke er så mye som skiller opplysningskatekismene fra Pontoppidans forklaring. Pontoppidan så vel som opplysningens representanter er opptatt av riktig og gal atferd. Men samtidig har det skjedd en aksentforskyving. For Pontoppidan er målet først og fremst gudfryktighet med sikte på salighet i det kommende livet. Reformtiltakene under opplysningen har derimot primært et dennesidig sikte, noe som bevitnes av den store vekt som plikt- og dydsetikken får i opplysningskatekismene. "Balles Lærebog" representerer i så henseende et kompromiss med tidens opplysningstanker, og innebærer en moderisering i forhold til Pontoppidan. Opplysningskatekismene gjør disiplineringen primært til et opplysningsprosjekt for livet i denne verden. Dette er mulig å betrakte som utslag av det Max Weber kaller "Entzauberung der Welt" (avfortrylling av verden), hvor han beskriver den rasjonalisering og vitenskapeliggjøring som forutsetter det moderne samfunnet.⁸¹ Utviklingen skyter fart med opplysningen, og betegnes gjerne som sekulariseringens første fase. Fra Pontoppidans "Gudfrygtighed" til opplysningskatekismenes disiplin har sekulariseringen blitt en sentral kulturhistorisk bakgrunn.

Avslutning

Opplysningsteologer så tidlig behovet for å la Pontoppidans katekismeforklaring få avløsning. I Danmark skjedde dette alt i 1790-årene. I Norge overlevde Pontoppidan det meste av 1800-tallet.

Den felles "Balles Lærebog" kan tolkes som et kompromiss mellom kirkelig ortodoksi og opplysningstenkning. Dette gjelder til en viss grad alle opplysningskatekismene vi har sett på. De fastholder alle en tydelig bibelsk forankring. I overveiende grad opprettholdes de sentrale kirkelige lærepunkter. Riktignok avviser for eksempel Søren Georg Abel den tradisjonelle arvesyndslæren. Samtidig er det ikke vanskelig å observere innflytelse fra opplysningen i de aktuelle katekismeforklaringene. Ikke overraskende understrekes fornuften som det fremste kjennetegnet ved menneskelig aktivitet – også når det gjelder kristen tro.

Understekningen av plikt- og dydsetikken er et tydelig fellestrekk. Denne vektleggingen demonstrerer påvirkning fra opplysningstenk-

81. Max Weber, *Makt og byråkrati. Essays om politikk og klasse, samfunnsforskning og verdier* (Oslo: Gyldendal 1971).

ningen. Katekismeforklaringene har her en oppdragende funksjon, og inneholder klare anvisninger for hva som er riktig og gal atferd. Pliktlæren tenderer i retning av det praktiske og allmennyttige. Forankringen i det dennesidige synes å være sterkere enn hos Pontoppidan. Den antroposentriske orienteringen betones: Menneskets "Lyksalighed" og velferd er plikt- og dydslærens målsetning. Opplysningskatekismene har inngått som en viktig del av statsmaktens disiplinering av innbyggerne, noe som har vært situasjonen både i Danmark og Norge. Vektleggingen av disiplin og plikt lære innebærer samtidig et sekulariserende aspekt.

I opplysningskatekismene utgjør videre Kristus, i første rekke hans lære og eksempel, grunnlaget som plikt læren utledes fra. Primært forstås dermed Kristus som lærer og forbilde for menneskene. Kristi frelsesgjerning er også betinget av denne funksjonen: Han veileder menneskene til større kunnskap om hvordan en skal kunne nå frem til lyksalighet. Kristi lære er basert på fornuften, og må derfor oppfattes som allment innlysende. De katekismeforklaringene vi har sett på, gir samtidig allikevel rom for en spesiell åpenbaring.

En viktig forskjell mellom de danske og de norske bøkene er at de danske har forlatt en fremstillingsform med spørsmål og svar. I Norge beholder man denne formen helt til Pontoppidan erstattes mot slutten av 1800-tallet. Her knytter man tettere an til den lutherske katekismetradisjonen og følger en oppbygning basert på Luthers fem parter.